

**KATTA YOSHDAGI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA
DIZARTIYA BILAN DIALOGIK NUTQNI SHAKLLANTIRISH****Mahkamova Iroda Suhbatulla qizi***Alfraganus universiteti Pedagogika fakulteti**Maxsus pedagogika (logopediya) yo'nalishi**1 bosqich talabasi**Ilmiy rahbar: Alfraganus universiteti**v.b dotsent PhD Utbasarova Umida.M*

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy nutqiy rivojlanishida orqada qolgan va yengil darajadagi dizartriya ega katta maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutqni shakllantirish bo'yicha tadqiqot materiallari keltirilgan.

Kalit so'zlar: dialogik nutq, dizartriya, dialog, katta maktabgacha yoshdagi dizartriya bolalar.

Аннотация. В данной статье представлены материалы исследования формирования диалогической речи у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи и легкой степенью дизартрии.

Ключевые слова: диалогическая речь, дизартрия, диалог, старшие дошкольники с дизартрией.

Abstract. This article presents the materials of the study of the formation of dialogic speech in preschool children with general underdevelopment of speech and mild dysarthria.

Key words: dialogical speech, dysarthria, dialogue, senior preschool children with dysarthria.

Dialogik nutq – bu maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy muloqotining asosiy shakli bo'lib, u gaplar–replikalar almashinuvidan iborat [1].

Ta'lim tizimi o'zining barcha bo'g'inlarida uyg'un rivojlangan, muloqot qila oladigan, shaxsiy va ijtimoiy farovonlik maqsadida olgan bilimlarini qo'llay oladigan shaxsni shakllantirishga yo'naltirilgan. Ko'plab mualliflarning ishlarida til vositalarini, jumladan, nutq shakllari va funksiyalarini shakllantirish zarurligi ta'kidlanadi. Biroq hozirgi kunda buni qanday amalga oshirish masalasi yetarlicha ishlab chiqilmagan. Shuning uchun nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning dialogik nutqni egallashi logopediya oldidagi dolzarb va muhim vazifalardan biri hisoblanadi [2].

E.N. Vinarskaya, E.N. Serebryakova, L.V. Lopatina kabi mualliflarning ilmiy manbalarini tahlil qilish orqali biz quyidagi xususiyatlarni aniqladik: dizartriya ega bo'lgan katta maktabgacha yoshdagi bolalarning dialogik nutqida quyidagilar kuzatiladi – dialog tuzilmasida grammatik to'liqsizlikka yo'l qo'yish, qo'shni

replikalarda leksik elementlarning takrorlanishi, so‘zlashuv uslubidagi stereotip konstruktsiyalardan foydalanish. Shuningdek, hikoya tuzishda mustaqillikning yo‘qligi, bayonning mantiqiy ketma-ketligi buzilishi, ma’no bo‘shliqlari, fragmentlarning (mikromavzularning) yakunlanmaganligi, jumla chegaralarida uzun pauzalar mavjudligi bilan xarakterlanadi.

Fragmentlar — mikromavzular yakunlanmasligi, gap yoki uning qismlari chegaralarida (mazmun yukiga ega bo‘lmagan) uzun pauzalar mavjudligi bilan xarakterlanadi [3,5].

Biz shunday xulosaga keldikki, umumiy nutqiy rivojlanmaganlik va yengil darajadagi dizartriya ega bo‘lgan katta maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutq shaklini shakllantirish quyidagi shartlar bajarilganda samaraliroq bo‘ladi:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarda umumiy nutqiy rivojlanmaganlik va yengil darajadagi dizartriya korreksiya qilish masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar (L.V. Lopatina, T.V. Filicheva, G.V. Chirkina) asosida, kommunikativ ko‘nikma va malakalarni jamoaviy faoliyat shakllarida rivojlantirish.

2. Dizartriya tushunishda patogenetik yondashuv (E.M. Mastukova, E.F. Arxipova, M.V. Ippolitova, L.V. Lopatina) pozitsiyasini hisobga olib, dialogik nutqning til komponentini shakllantirish: leksik-grammatik vositalarni boyitish, savol bera olish qobiliyatini rivojlantirish, buning uchun o‘yin va predmetli-rivojlantiruvchi faoliyatdan foydalanish.

3. Nutqning muloqot jarayonida paydo bo‘lishi va rivojlanishi haqidagi g‘oyaga (L.S. Vygotskiy, M.I. Lisina, R.E. Levina) asoslanib, nutqiy etiketni shakllantirish, bolalarning tengdoshlari va kattalar bilan shaxslararo munosabatlarini o‘yin faoliyatida hamda norasmiy muloqot vaziyatlarida rivojlantirish.

Katta maktabgacha yoshdagi dizartriya bolalarda dialogik nutq rivojlanish darajasini aniqlash maqsadida, Kurgan shahridagi 122-sonli “Korablik” kombinatsiyalangan turdagi maktabgacha ta’lim muassasasida tadqiqotning konstatatsion bosqichi o‘tkazildi. Unda eksperimental va nazorat guruhlaridan iborat jami 10 nafar bola ishtirok etdi.

Tadqiqot jarayonida V.A. Dubovskaya [4] t

2. Kommunikativ komponent — suhbatdosh bilan o‘zaro hamkorlik qila olish, uning hissiy holatini aniqlay olish, nutqiy ko‘nikmalarni boshqarish va nazorat qilish.

Har bir komponentni o‘rganishda M.A. Povalyayeva, G.A. Uruntayeva, Yu.A. Afonkina, V.I. Yashina, G.A. Tsukerman, T.B. Filicheva, G.V. Chirkina, I.D. Konenkova, O.V. Dybina, Ye.O. Smirnova, V.M. Xolmogorova metodikalaridan moslashtirilgan topshiriqlar qo‘llanildi.

Baholash uchun ball va darajaga asoslangan tizim ishlatildi. Natijada katta maktabgacha yoshdagi dizartriya bolalarda dialogik nutq shakllanganlik darajalarining sifat va miqdoriy tavsiflari ishlab chiqildi.

Yuqori daraja (49–60 ball) — bola barcha topshiriqlarni qiynalmasdan, mustaqil ravishda bajaradi. Barcha tovushlarni to‘g‘ri va aniq talaffuz qiladi. Tovushlarni eshitishda ham, talaffuzda ham farqlay oladi (differensiyalaydi)

Bola javoblari vaziyatga mos bo‘lib, gaplari bir-biri bilan bog‘langan, turli bog‘lovchi vositalardan foydalanadi, so‘z boyligi normal nutq rivojlanish darajasida. Muloqotda faol, tinglash va nutqni tushunishni biladi, vaziyatga mos ravishda muloqot quradi, bolalar va kattalar bilan oson aloqa o‘rnatadi, fikrlarini aniq va izchil ifodalaydi, nutq odobi shakllaridan foydalanadi, kelishib oladi. Inson holatini to‘g‘ri tavsiflay oladi.

O‘rta daraja (25–48 ball) – topshiriqlarni bajarish jarayonida bola logoped ko‘rsatmalaridan foydalanadi. Barcha tovushlarni to‘g‘ri va ravshan talaffuz qiladi. Tovushlarni farqlashda biroz noaniqliklar mavjud. Bola yetarlicha muloqotchan. Javoblari vaziyatga mos bo‘lib, gap shaklida bo‘ladi, so‘z boyligi normal darajada. Nutqni tinglaydi va tushunadi, muloqotda qatnashadi, lekin ko‘pincha boshqalarning tashabbusi bilan; nutq odobi shakllaridan foydalanish malakasi barqaror emas, doim ham kelishib yoki dialog qurib keta olmaydi. Ba‘zan insonning holati va kayfiyatini noto‘g‘ri tavsiflaydi.

Past daraja (0–24 ball) – bola hatto logopedning yordamchi ko‘rsatmalari bilan ham oddiy topshiriqlarni bajara olmaydi. Javoblari vaziyatga mos bo‘lsa-da, alohida, bir-biriga bog‘lanmagan gaplardan iborat bo‘ladi, mantiqiy izchillik buzilgan, so‘z boyligi faqat maishiy leksika bilan cheklangan. Tovushlarni talaffuz qilishda nuqsonlar bor, ularni farqlay olmaydi. Muloqotni qiyinchilik bilan o‘rnatadi, faqat ayrim replikalar bilan cheklanadi, rag‘batlantirish talab etiladi. Mashqlarni bajarishdan bosh tortadi. E‘tiborsiz, nutq odobi shakllaridan kam foydalanadi, fikrlarini izchil bayon eta olmaydi, mazmunini aniq yetkaza olmaydi, tengdoshlari bilan kelisholmaydi. Insonning holati va kayfiyatini noto‘g‘ri aytadi.

Dialog me‘yorlari A.G. Arushanova, T.V. Bazjina va N.I. Lepskaya ishlaridan olindi. Oltinchi yoshdagi bola me‘yorida barcha tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilishi kerak. Biroq ayrim bolalarda ayrim tovushlarni yetarlicha aniq farqlay olmaslik holatlari uchraydi. Ko‘pincha bu – hushtak va shitirlovchi tovushlar, jarangli va jarangsiz undoshlar, qattiq va yumshoq tovushlar. Olti-yetti yoshli bolalar murakkab tovush-bo‘g‘in tuzilishiga ega so‘zlarni talaffuz qila oladi. Ular savollarga adabiy talaffuz me‘yorlariga amal qilgan holda javob bera oladi, fikriga qarab nutqning prosodik komponentlarini (kuch, balandlik, tezlik, tembr) o‘zgartiradi. Bolalar rus tilidagi barcha so‘z yasash usullarini (til sezgisi darajasida) deyarli to‘liq o‘zlashtiradi. Makon munosabatlarini ifodalovchi barcha predloglarni to‘g‘ri tushunadi va nutqda qo‘llay oladi. Ular kundalik nutq odobi shakllaridan yaxshi foydalanadi va vaziyatga qarab ularning turli ko‘rinishlarini ishlata oladi.

Vaziyatga moslashish. Notanish kattalarga murojaat qilganda bolalar “kechirasiz”, “aytib bera olasizmi” kabi iboralardan foydalanadilar. Bolalar rasm asosida tuzgan dialoglari murakkab tuzilishga ega bo‘lib, 4–6 yoki undan ortiq ikki qismli dialogik birliklardan iborat bo‘ladi [1,2].

Tajriba natijalariga qisqacha to‘xtalamiz. Biz aniqladikki, umumiy nutqiy rivojlanishida nuqsoni (ONR) va yengil darajadagi dizartriya bo‘lgan eksperimental hamda nazorat guruhidagi bolalarda dialogik nutq o‘rtacha darajada rivojlangan, faqat nazorat guruhidagi bitta bolaning darajasi past bo‘lgan. Bizningcha, bu bolaning nuqson tuzilishi — III darajali umumiy nutqiy rivojlanish yetishmovchiligi va yengil dizartriya bilan bog‘liq bo‘lib, bu topshiriqlarni bajarishda qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Bu, shuningdek, markaziy asab tizimi zaifligi va ortiqcha faollik bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Til komponenti bo‘yicha natijalar. Asosan o‘rtacha rivojlanish darajasi ustunlik qiladi. III darajali ONR va yengil dizartriya bo‘lgan barcha bolalarga yo‘naltiruvchi savollar shaklida yordam kerak bo‘ldi. Bolalar nutqida tovush talaffuzida buzilishlar mavjud. Lug‘at hajmi yosh me‘yoriga nisbatan kamaygan bo‘lib, unda asosan fe‘llar va otlar ustunlik qiladi. Muloqotga bolalar ko‘proq boshqalarning tashabbusi bilan kirishadilar, tinglay oladilar, savollarga javob beradilar, ammo savol tuzishda biroz qiyinchilikka duch keladilar.

Past daraja. Bola javoblarni alohida, o‘zaro bog‘lanmagan jumlar bilan beradi, mantiqiy ketma-ketlik buzilgan, lug‘at hajmi kundalik so‘zlar bilan cheklangan. Logoped yordamida ham oddiy topshiriqlarni bajara olmaydi. Tovush talaffuzi va ularni farqlashda buzilishlar bor.

Kommunikativ komponent bo‘yicha natijalar. Dialogik nutqda ham o‘rtacha rivojlanish darajasi ustun: bolalar topshiriqlarni sekinroq bajaradilar, ba‘zan qayta takrorlash va aniqlovchi savollar shaklida yordam kerak bo‘ladi. Ular muloqotga kirishadilar, ammo hikoyani mustaqil davom ettira olmaydilar, faqat yordam bilan. Suratlarda tasvirlangan beshtadan ikki-uchtasini nomlaydilar, har doim ham odam holatini to‘g‘ri baholay olmaydilar. Nutqiy odob formulalaridan foydalanishlari beqaror, asosan salomlashish vaziyatida ishlatadilar.

Past daraja: Bola suratdagi hissiyotlarni har doim to‘g‘ri nomlamaydi, odam kayfiyatini to‘liq tushunmaydi. Takrorlash, rag‘batlantiruvchi savollar va kontekstli yordam talab qilinadi. Tuzgan jumlarida so‘z almashishlar, so‘z tartibi buzilishi va ma‘no o‘zgarishi uchraydi. Nutqiy odob formulalaridan foydalanmaydi.

Xulosa. Bolalar uchun dialog tuzish va izchil nutq qurish murakkab vazifa hisoblanadi. Dialog qurish, avvalo, muloqotga ehtiyoj, vaziyatga moslashish qobiliyatini talab qiladi. Ammo dizartriya bo‘lgan bolalarda kommunikativ faoliyatni shakllantirishda qiyinchiliklar mavjud. Mustaqil muloqot ular uchun murakkab, ko‘pchilik atrofdagilar bilan muloqotdan qochadi, bu esa nutqiy nuqson tuzilishi bilan

bog'liq. Shu sababli biz aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish uchun korrektsion-pedagogik ish dasturini ishlab chiqdik.

Hozirgi bosqich. Hozirda biz shakllantiruvchi tajriba dasturini amalga oshirmoqdamiz. Uning mazmuni L.S. Vygotskiy, M.I. Lisina, R.E. Levina tomonidan ilgari surilgan muloqot jarayonida nutqning paydo bo'lishi va rivojlanishi g'oyasiga asoslangan. Shuningdek, L.V. Lopatina, T.V. Filicheva, G.V. Chirkina konsepsiyalari, E.M. Mastukova, E.F. Arxipova, M.V. Ippolitova va L.V. Lopatina tomonidan ishlab chiqilgan dizartriya tushuntirishdagi patogenetik yondashuv ham hisobga olingan.

Metodik asos sifatida O.V. Pravdina, L.V. Lopatina, N.V. Serebryakova, T.A. Tkachenko, A.A. Savenkov, V.M. Minaeva va T.A. Ladyjenskaya ishlaridan foydalanildi. Ushbu metodikalar yosh va psixologik xususiyatlarni hisobga olgan holda moslashtirildi.

Xulosa: Logopedik ish mazmuni maqsad, vazifalar va yo'nalishlarga muvofiq amalga oshiriladi. U O'NR III darajasi va yengil dizartriya bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarda dialogik nutqni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, tayyorgarlik, asosiy va yakuniy bosqichlardan iborat rejani o'z ichiga oladi.

Dialogik nutqni shakllantirish mashg'ulotlari bog'cha logopedik ish rejasiga binoan ham, bolalarning bo'sh vaqtlarida ham o'tkaziladi. Mashqlar logopedik darslarni to'ldiradi, guruh va individual ish shakllari almashib turadi.

Birinchi bosqich natijalari. Bu bosqich kommunikativ komponentni shakllantirishga qaratildi: bolalarni sherigi bilan o'zaro muloqot qilishga va hissiy holatini aniqlashga o'rgatish. Tajriba hali davom etayotgan bo'lsa-da, logopedik ishimizda ijobiy o'zgarishlar sezildi.

Bolalarda sifat va miqdor jihatdan o'sish kuzatildi: ular tengdoshlar va kattalar bilan muloqotda faol va tashabbuskor bo'la boshladilar, suhbatdoshga nisbatan yanada e'tiborli bo'ldilar. Suhbatdan chetlanmaydilar, ko'proq savol beradilar. Suratlarda tasvirlangan hissiyotlarni nomlaydilar, odam holatini to'g'ri tavsiflay oladilar.

Tajribaning asosiy bosqichida dialogik nutqning til komponentini shakllantirish bo'yicha logopedik ish davom etmoqda. Allaqachon ta'kidlash mumkinki, maktabgacha yoshdagi bolalar tovushlarni yaxshiroq differensiyalash (eshitishda va talaffuzda farqlash) imkoniyatiga ega bo'ldilar. Javoblarni gaplar shaklida berishmoqda, vaqt va mantiqiy ketma-ketlik saqlanmoqda. Bolalar oson muloqotga kirishmoqda, savollarga batafsil javob berishmoqda, suhbat jarayonida o'zlari ham savollar berishmoqda.

Shunday qilib, ushbu natijalar bolalarda ijobiy dinamika mavjudligini, demak, bizning gipotezamizning to'g'riligini ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arushanova A. G. Bolalar nutqi va nutqiy muloqoti : maktabgacha ta'lim tarbiyachilari uchun qo'llanma / A. G. Arushanova. – Moskva : Mozaika-Sintez, 1999. – 272 b.
2. Bazzhina T. V. Til rivojlanishining boshlang'ich bosqichida dialog / T. V. Bazzhina // Bola nutqi: lingvistik aspekt. – Sankt-Peterburg : Obrazovanie, 1992. – B. 57–66.
3. Vinarskaya E. N. Bola nutqining erta rivojlanishi va defektologiya muammolari: erta rivojlanish davri. Tilni o'zlashtirishning emotsional shart-sharoitlari / E. N. Vinarskaya. – Moskva : Prosveshchenie, 1987.
4. Dubovskaya V. A. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yin shaklidagi ta'lim orqali nutqiy muloqotga tayyorligini shakllantirish : pedagogika fanlari nomzodi dissertatsiyasi / V. A. Dubovskaya. – Kurgan, 2000. – 175 b.
5. Lopatina L. V. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq buzilishlarini bartaraf etish (yengil darajadagi dizartriyaning korreksiyasi) : o'quv qo'llanma / L. V. Lopatina, N. V. Serebryakova. – Sankt-Peterburg : Soyuz, 2000. – 192 b.
6. Makhmudova K. R. Formirovanie dialogicheskoy rechi u detey doshkolnogo vozrasta ["Dialogik nutqni shakllantirish maktabgacha yoshdagi bolalarda"] // International Scientific Review of the Problems of Philosophy, Psychology and Pedagogy (Boston, 2020).
7. Belyaeva A. S., Gazizova F. S. Igrovyie tekhnologii v formirovanii u doshkolnikov navykov dialogicheskoy rechi ["O'yin texnologiyalari orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning dialogik nutq ko'nikmalarini shakllantirish"] // Molodoy uchenyy, 2020, № 19 (309), s. 425–427.
8. Shoraxmedova S. Logopedik yordamini tashkil etish: muammolar va echimlar // Bola va Zamon, 2023, № 1.